

אשרור דתי של הציונות כתנועה לאומית חילונית: פרק במשנת הרב כלפון משה הכהן

צבי זוהר

א. חכמי ארצות האסלאם ויחסם לציונות החילונית

מן המפורסמות הוא, שככלל, חכמי המזרח ראו בעין יפה את הציונות המדינית. אולם, רווחת דעה שלפיה, יחס זה לציונות התאפשר הודות לכך, שחכמים אלו היו בלתי מודעים לאופייה החילוני-לאומי-מודרני של התנועה הציונית:

משהגיע שמעה של התנועה הציונית החדשה לארצות המזרח, הצטרפו אליה ללא היסוס אותם חוגים, אומנם מצומצמים למדי, שכבר יצרו קודם לכן קשר עם אנשי ההשכלה וההתעוררות הלאומית החדשה באירופה, אף שלא היו מודעים כלל לאידיאולוגיה הציונית החדשה מבית מדרשם של הרצל וחבריו. חוגים אלו, וכמותם אף כל יהדות המזרח, התייחסו אל הציונות המדינית כאל תנועה יהודית מסורתית שמטרתה הגשמת חזון הנביאים מאז ומקדם.¹

דברים תואמים מוצאים אנו באחד מספרי היסוד על אודות יהודי ארצות האסלאם בשנים האחרונות:

המפעל הציוני הצטייר בעיני רבים [בצפון אפריקה] כמפעל צדקה או מעין 'כולל' חדש, דימוי שדבק בו במשך תקופה ארוכה ושהיה עתיד להיות בעוכרי ההתפשטות של הרעיון הציוני בצפון אפריקה. לעומת זאת, ספק רב אם תנאיה

1 יוסף טובי, 'שורשי יחסה של יהדות המזרח אל התנועה הציונית', בתוך: שמואל אלמוג ואחרים (עורכים), תמורות בהיסטוריה היהודית בעת החדשה, ירושלים תשמ"ח (להלן: טובי, שורשי יחסה), עמ' 169-192. הציטוט מעמ' 170.

המיוחדים של צפון אפריקה בתקופה הנידונה אפשרו תפישה שונה של הציונות, מזו שהיתה...²

וכך גם נכתב במאמר עדכני יותר, הכותב ביחס ליהודים בארצות האסלאם כי:

הם ראו את [מדינת] ישראל כהגשמה של הבטחת האל להציל את היהודים מן הגלות. בניגוד לחרדים, הם אימצו ברצון את הציונות; אך בניגוד לציונים-הלאומיים, הם תמיד מבינים את יצירת המדינה היהודית בלא כל זיקה לפרספקטיבה לאומית מודרנית.³

חילוניותה של הציונות השתקפה בשלושה מישורים. ראשית, הנחת היסוד כי העם היהודי הוא לאום, במובן המודרני של מינוח זה, ולא קהילה דתית במהותה. שנית, התפיסה שאין להמתין לגאולה נסית אלא יש לפעול באמצעים אנושיים וביזמה כדי לכונן בית לאומי לעם היהודי. ושלישית, העובדה שחלק מרכזי וכולט של מנהיגי התנועה הציונית ופעיליה כלל לא הקפידו על אורח חיים הלכתי.

מן הקביעה, שחכמי המזרח לא היו מודעים לחילוניותה של הציונות, נובעת (לפחות במשמע) קביעה נוספת: לו היו מודעים לכך, מן הסתם לא היו תומכים בציונות. במאמר שכתבתי לאחרונה הראיתי, כי חכמים מזרחיים חשובים בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל – ובכללם החכמים עמרם אבורביע, עובדיה הדאיה, יצחק נסים ואליהו פרדס – היו מודעים לחילוניותה של הציונות ושל מדינת ישראל ומוסדותיה, ואף-על-פי-כן תמכו חד משמעית בציונות ובמפעל הציוני.⁴ לרשימה זאת יש להוסיף, כמובן, את הראשון לציון הרב הראשי בן ציון מאיר חי עזיאל, את רבה הראשי של תל-אביב יעקב משה טולידאנו, ואת רבה הראשי של ראשון-לציון (ולמים, רבה הראשי של תל-אביב) הרב חיים דוד הלוי, שעל יחסם החיובי לציונות ולמדינת ישראל עמדתי, ועמדו חוקרים אחרים כגון שלום רצבי, אליעזר בשן ומרק אנג'ל, במקומות אחרים.⁵

2 שמואל אטינגר ואחרים (עורכים), תולדות היהודים בארצות האסלאם, חלק ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 450.

3 ראו: Eliezer Ben-Rafael, 'A Paradigm of Jewish Identities', in: Y. Kashti et.a. (eds.), *A Quest for Identity: Post War Jewish Biographies*, Tel Aviv 1996, pp. 187-203.

4 ראו: צבי זוהר, 'מדינת ישראל והציונות בעיני חכמים ספרדים-מזרחים בכירים', בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב (להלן: זוהר, מדינת ישראל), עמ' 320-349.

5 על הרב עזיאל והציונות, ראו: שלום רצבי, 'ציונות, יהדות וארץ ישראל בהגותו של הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עזיאל', בתוך: פעמים, חוב' 73 (תשנ"ח), עמ' 83-60; הנ"ל, 'הראשון לציון הרב בן ציון מאיר חי עזיאל; הלכה וציונות', בתוך: הציונות, כרך כא (תשנ"ח) עמ' 97-77; Marc D. Angel, *Loving Truth and Peace: The Grand Religious Worldview of Rabbi Benzion Uziel*, Northvale and Jerusalem, 1999; וכן ראו הפרקים על הרב עזיאל בספרי האירו פני המזרח: הלכה והגות אצל חכמי ישראל במזרח התיכון, תל-אביב תשס"א (להלן: זוהר, האירו פני), עמ' 237-284.

הרב כלפון משה הכהן
[באדיבות מכון בן-צבי]

עם זאת יש מקום לטעון, שדברים אלו נכונים ביחס לחכמים ארצישראליים דוקא, ולא לחכמים שבחו"ל, מפני שאלה האחרונים לא הכירו באופן בלתי אמצעי את אופייה החילוני של הציונות. כמו כן ניתן לטעון, שמסגרת הזמן היא הנותנת: בשנות החמישים של המאה העשרים כבר נתבררה לרבנים הספרדיים חילוניותה של הציונות, מה שאין כן בשלבים מוקדמים יותר. דרך אחת להתמודד עם טענות מעין אלה היא להציג דוגמאות נגדיות. לפיכך, אני מבקש לעיין בגישה לציונות החילונית, המצויה בכתבים של חכם חשוב מארצות האסלאם, אשר נולד גדל וחי כל ימיו הרחק מארץ-ישראל, ואשר גיבש את יחסו לציונות כשלושים שנה ויותר לפני קום המדינה. ניתוח מפורט של טקסט רעיוני מרכזי פרי עטו של חכם זה יאפשר לנו לקבוע, שהוא אכן היה מודע היטב

על הרב טולידאנו, ראו: בשן, אליעזר, 'היחס לחילוניים בארץ ישראל על פי תשובת הרב יעקב משה טולידאנו', בתוך: שמחה רו (עורך), קובץ הציונות הדתית, כרך ב, עמ' 86-80; וכן הפרק על הרב טולידאנו בספרי הנ"ל, עמ' 297-285. על הרב חיים דוד הלוי ראו בספרי הנ"ל, עמ' 311-298. בפברואר 2001 התקיים במכון הרטמן בירושלים כנס בינלאומי בנושא הגותו ויצירתו של הרב חיים דוד הלוי; כרך מאמרים מחקריים על בסיס הרצאות שנישאו בכנס נמצא כעת בהכנה, בעריכת אבי שגיא וצבי זוהר, ויראה אור ככל הנראה בשנת תשס"ב.

לאופייה החילוני-הלאומי של התנועה הציונית, הכיר את הביקורת כלפיה מצד חוגים חרדיים, ועם כל זאת ייחס לה ערך רב ומשמעות חיובית ביותר מבחינה דתית. החכם, שבדעותיו אדון להלן, הוא הרב כלפון משה הכהן, אב בית דין ג'רבה. אולם, לפני שאדון בדעותיו, ראוי שאקדים כמה מלים על הקהילה היהודית בג'רבה, ועל הפעילות הציונית בה, כמו גם על חייו ופועלו של הרב.

ב. הציונות בג'רבה

עבודת המ.א. של יהודה מסינג⁶ כוללת מידע חשוב ורב-עניין על הציונות בג'רבה. במאמר המתבסס על מחקרו למ.א., הוא כותב על הפעילות הציונית באי ג'רבה.⁷ בשנת 1919 נוסדה בג'רבה אגודה ציונית בשם 'עטרת ציון', אשר מייסדיה וחבריה היו מן ההנהגה הרבנית הבכירה של הקהילה. האגודה עמדה בקשרי מכתבים עם ההסתדרות הציונית העולמית, והייתה קשורה עם האגודה הציונית שבתוניס. היא עסקה בגיוס תרומות למען היישוב החדש בארץ, ובקשה לקדם את אפשרות עלייתם ארצה של מקצת מבני הקהילה. משנות הארבעים ניכרת תנופה מרובה בפעילות האגודה. בשנת 1943 הקימו מקצת מחבריה חברה בשם 'דבר עברית', ובשנות החמישים היו לה 300 חברים. בשנת 1945 הקימה האגודה חוות הכשרה חקלאית, שפעלה עד 1956. האגודה גם קיימה פעילות תרבותית חינוכית לחבריה ולכלל בני הקהילה. כמו כן, עסקה באופן שוטף בגיוס כספים לקק"ל ולקרן היסוד, ולרכישת השקל הציוני.⁸

מסינג מציין את יחסם החיובי של חכמי קהילת ג'רבה לציונות ולתנועה הציונית. לדבריו, 'יחסה האוהד של האליטה הרבנית לתנועה הציונית הינו פועל יוצא מן התפיסה, כי שעת "אתחלתא דגאולה" החלה, ופעילי-התנועה הציונית מסייעים בפעולותיהם הברוכות לקיצורו של התהליך'.⁹ לפיכך, חכמי ג'רבה 'מצאו לנכון להקים תנועה ציונית ולשתף פעולה עם מוסדות התנועה הציונית העולמית, שבעיקרה היתה חילונית'.¹⁰ ואולם, האם היו חכמי ג'רבה מודעים לחילוניותה של התנועה, ולמרות זאת שיתפו פעולה עם הציונות? או, שמא, חסרו מודעות מעין זאת? מסינג אינו מפרט בנקודה זאת. תשובה לשאלה זאת לא נמצא גם בדברי נחום סלושץ, אשר העיד על חכמי ג'רבה כי עבורם 'קרן הקיימת קדושה כקופת רבי מאיר בעל הנס'.¹¹ ההבינו חכמי

6 מסינג, יהודה, החינוך היהודי בג'רבה בעידן של תמורות 1881–1956, עבודה לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, תש"ן.

7 יהודה מסינג, 'זיקתם של יהודי ג'רבה לארץ ישראל', בתוך: מנחם זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 253-274.

8 שם, עמ' 263-270.

9 שם, עמ' 258.

10 שם.

11 נחום סלושץ, האי פליא, תל-אביב 1957, עמ' 201. הדברים מצוטטים גם אצל מסינג, שם.

ג'רבה את ההבדל העמוק שבין שתי הקופות, ובפרט את 'חילוניתה' של הקרן הקיימת – ועם כל זאת ייחסו להן קדושה שווה? או (שוב), שמא נעלמה מהם חילוניות זאת? במאמר הנזכר לעיל של יוסף טובי, הוא מתייחס ישירות לחכמי תוניסיה בכלל, וג'רבה בפרט, וכותב:

דומה, שההזדהות העמוקה והמרשימה ביותר של הנהגה מסורתית [יהודית בארצות המזרח] עם הציונות המודרנית איפיינה את חכמי תוניסיה, ובעיקר קהילת ג'רבה... החל בראשית המאה העשרים הגיבו רבים מחכמי תוניסיה באהדה מרובה ולעתים אף בהתלהבות לאידיאולוגיה הציונית ולהתפתחויות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות בארץ ישראל, שהיו בעיניהם הוכחה ברורה להתגשמותו של חזון הגאולה.¹²

מדברים אלו משתמע, שחכמי ג'רבה הכירו את האידיאולוגיה הציונית, אך, לא ברור אם כוונתו לממדיה ולמאפייניה החילוניים דווקא; מה גם, שהוא מדגיש שהם ראו בציונות את התגשמות חזון הגאולה. אין לבוא בטענות כלפי מחברים אלו, שכן הם לא עסקו בפירוט בשאלות שהעמדתי כאן: חיבורו של סלושץ עיקרו ספר מסע, ואילו מחקרו של מסינג מוקדש בעיקרו להיבטים ארגוניים ומעשיים של הציונות בג'רבה, ולא לתפיסות העולם של מנהיגי התנועה ופעיליה.

על מנת להשיב על השאלות שהעמדתי, אין מנוס אפוא מפנייה לטקסט ראשוני, מתוך כתביו של הרב כלפון משה הכהן, מן הרבנים החשובים בג'רבה במאה העשרים, ומן הפעילים הבולטים של התנועה הציונית באי. הרב נולד בשנת תרל"ד, בן זקונים לרבי שלום הכהן, תלמיד חכם שגורלו הכלכלי לא שפר עליו. כל ימיו חי בג'רבה, מלבד תקופה קצרה בראשית שנות התשעים של המאה הי"ט, כאשר כיהן אביו כרבה של קהילת זרזיס שבדרום תוניסיה, ומלבד נסיעה דרך טריפולי לאי מלטה, באמצע שנות התשעים, למטרת ריפוי עיניו. בשנת 1905 לערך נשא לאשה את בת דודו, ושנים מעטות לאחר מכן התמנה כחבר בבית הדין של הקהילה. הוא הנהיג שינויים בשיטת הלימוד בישיבה של ג'רבה, ומלבד לימוד תלמוד עיצב תכנית לימודים שיטתית בלימודי הלכה. הוא עצמו נודע כפוסק חשוב ביותר, וחיבר אלפי שאלות ותשובות בהלכה שראו אור בחיבורו הגדול שו"ת שואל ונשאל. לאחר הכרזת מדינת ישראל, ביקש לעלות ארצה, אך בטרם עלה הדבר בידו, נפטר ממחלה קשה בראשית שנת 1950.¹³

12 ראו: טובי, שורשי יחסה, עמ' 186.

13 סקירה ביוגרפית זאת מבוססת על קונטרסו של משה מימון אחרון, ענק התורה ואוהב ציון – הרב הגאון משה כלפון הכהן זיע"א, ירושלים תשנ"ד.

טקסט מרכזי, המבהיר את תפיסת הציונות על ידי הרב כלפון עצמו, נמצא בפנינו. זוהי מעין מסה רעיונית קצרה אך רבת-חשיבות, שכותרתה: 'הרגש הלאומי'.¹⁴ בטקסט זה, מציג הרב תחילה את מטרת הציונות; ולאחר מכן, הוא מסביר את האמצעים שנקטה למימוש מטרה זאת. בהמשך, מציג המחבר את שתי הגישות ל'ציונות', המצויות בקרב מנהיגים דתיים: גישת ה'מימינים' וגישת ה'משמאלים'; והוא מבאר מדוע, לדעתו, צודקים המימינים, הרואים בציונות ובמנדט תופעה חיובית ביותר – בין אם יש לתפסה כאתחלתא דגאולה, ובין אם לאו.

ג. הציונות ומטרתה

כותב הרב הכהן:

בימים אלה, רבים מאחינו בית ישראל, אף כי לא גדלו על ברכי היהדות, התורה והמצוה, וכתיוק הנשבה בין הגוים הם נדונים. על כל פנים, התעורר בלבכם רגש לאומי, לאהבת קיום האומה הישראלית והתמדתה להיותה אומה נבדלת מן האומות אשר בתבל.¹⁵

הרב מזהה אפוא את יוזמי הפעילות הציונית כיהודים הרחוקים מעולם המסורת, באשר כלל לא התחנכו לקיום אורח חיים יהודי; היינו, הם חילונים. אולם, הרב מצהיר בראש דבריו, כי חילוניות זאת אינה צריכה לגרור יחס שלילי כלפי אותם יהודים. זאת מפני, שיש לשייך אותם לקטגוריה ההלכתית של 'תינוק הנשבה בין הגויים' – מונח המציין מי שחונך מצעירותו להזדהות עם מערכת נורמטיבית לא-תורנית ובשל כך אינו פועל על פי ההלכה היהודית.¹⁶ ואי-לכך, יהודים אלו מכונים על ידי הרב כלפון הכהן 'אחינו'. בכך, הוא משייך אותם לקטגוריה ההלכתית חיובית, הכוללת את אלו

14 הרב כלפון משה הכהן, 'הרגש הלאומי', גאולת משה, נתיבות תשל"ח (להלן: כלפון, גאולת משה), עמ' 39-41.

15 שם, עמ' 39-40.

16 בתלמוד (שבת סח א) ביקשו להציע נסיבות קונקרטיות, שבהן ייתכן שיהודי יגדל ויגיע לבגרות תוך ביצוע עבירות רבות ומגוונות כנגד הוראות ההלכה – ולא ישא אחריות פרטנית לכל עבירה ועבירה. נסיבות אלו נמצאו בדמות 'תינוק שנשבה לבין הנכרים', היינו, מי שבשחר ילדותו נלקח בשבי על ידי גויים, וגודל שם כאחד מהם. הרמב"ם הוא הראשון שהשתמש במונח זה באופן מטפורי, כאשר קבע שמי שנתגדל כיהודי-קראי, ולו בעיר שיש בה גם קהילה של יהודים-רבניים, ייחשב מבחינת ההלכה הרבנית כ'תינוק שנשבה'. במאה הי"ט מופיע אצל חכמי הלכה באירופה שימוש במונח זה, בהתייחס ליהודים שחונכו כחילונים. ראו למשל הרב יעקב אטלינגר, שו"ת, בנין ציון החדשות, סימן כ"ג (תשובה משנת 1860).

שביחס אליהם חלות הוראות הסולידריות והמחויבות ההדדית שבין יהודי לעמיתו היהודי.¹⁷

הרב כלפון מתאר יהודים אלו, כמי שהתעורר בלבם 'רגש לאומי', והוא ממשיך ומפרט את מהותו של רגש זה: רצון שהעם היהודי יתקיים, וימשיך לשמור על זהות נפרדת מזהות העמים שבתוכם הוא חי. הוזה אומר: אהבה זאת היא אהבה קמאית, שאינה תלויה בדבר; בעלי הרגש הלאומי אינם אוהבים את עמם מתוך אהבה לערכים או לתכנים של תרבות העם ומסורתו. ממילא, רגש לאומי זה אינו דתי במהותו; אין הוא משקף זיקה לתורה ולאל, אלא לעם.

ד. האמצעים למימוש התכלית הלאומית

המשך קיום העם הוא, אם כן, התכלית. אך מהם האמצעים לתכלית זאת? הרב כלפון משה הכהן כותב, שבעלי הרגש הלאומי אכן התלבטו בשאלה זאת – והציעו שלושה אמצעים עיקריים לשימור הקיום הלאומי. האמצעים הראשון הוא כלכלי:

'והביטו בעין חודרת וראו, כי נחוץ מאד לזה כסף מסויים; והשתדלו בכל עז להרים תרומה לה' אשר בשם תקרא 'קרן לאומית', באמצעות אחינו הציונים'.¹⁸ לא ברור לגמרי, לאיזו קרן מתכוון המחבר; אך מסתבר שכוונתו ל'קרן היסוד'.¹⁹ מכל מקום, בתיאור זה משתקפת תפיסת עולמו המשולבת של מחברנו: 'באותה נשימה' הוא קובע, שיוזמי הקרן נתכוונו למטרות לאומיות גרידא – ושהתורמים לקרן זה הנם בו בזמן מרימים 'תרומה לה'. כלומר: יש ערך דתי לפעילותם של הציונים החילוניים, הגם שהם לא התכוונו לממש תכלית דתית כלשהי.²⁰ האמצעים השני שאותו זיהו הציונים כנדרש למימוש התכלית הלאומית, היה השפה:

גם ראו, כי נחוץ לזה לשון מדוברת בין בית ישראל בפרט. והתעודדו בכל עז להרחיב גבולי הלשון ככל האפשרות אשר ידם מגעת. ויוציאו לאורה מלים,

17 כך, למשל, החובה להתערב על מנת להציל את חייו של יהודי הנתון בסכנה נובעת מהוראת התורה 'לא תעמוד על דם רעך' (ויקרא יט טז). מי שאינו משתייך לכלל היהודי, אינו כלול בהוראה זאת; כיוצא בכך, מי שמשתייך לכלל היהודי – אך פסל עצמו משותפות מעשית עמה, עקב התנהגותו הרדיקלית, כגון מי שמתוך הכרה ורצון עובד עבודה זרה.

18 כלפון, גאולת משה, עמ' 40.

19 אם כך הדבר, ניתן יהיה לתארך את הקטע בו אנו דנים למועד שאינו מוקדם מיולי 1920, שאז החליט הקונגרס הציוני על הקמת קרן מעין זו, שתשמש למימון מפעלי עלייה והתיישבות בארץ (EJ 10:914-915).

20 להלן אטען שיש להבחין בין גישת הרב הכהן בעניין זה, לבין גישתו של הרב קוק.

שמות, פעלים – לכל דבר. ולמדו ולימדו רבים מאחינו את לשונינו העבריינה עד כי עתה יוכל הסופר לכתוב את כל אשר ירחש לבבו בשפתינו העבריינה.²¹

משמעות המלים 'בין בית ישראל בפרט', היא: באופן ייחודי. הווה אומר: בעלי הרגש הלאומי זיהו צורך פונקציונלי בשפה אשר תהיה מזוהה כשפתם של 'בית ישראל' דווקא, ואשר הדיבור בה ייחד אותם משאר העמים, ששפתם שונה. על מנת להבהיר את משמעות קביעתו של הרב כלפון הכהן נזכיר את הידוע: מאז חורבן בית ראשון, לא הייתה ליהודים שפה אחת. במידה ושררה ביניהם 'שפה משותפת', נבעה היא ממחויבותם המשותפת לנורמות של התורה, כלומר: לנורמות של היהדות הרבנית. כבר ר' סעדיה גאון גרס, כי 'אין אומתנו אומה, כי אם בתורתה'; ובמאה התשע-עשרה טען ר' נחמן קרוכמל, שאחת מתכליות התורה היא, הבטחת שרידתה הנצחית של האומה.²² על תפקידה הלאומי של התורה, כמאחדת את תפוצות ישראל, כותב בן זמנו של הרב כלפון משה הכהן, הרב יצחק דייך איש חלב, אף הוא בעל עמדה לאומית-ציונית:

אישי האומה המפוזרים בקצוות ואיים רחוקים... על ידי התורה... נעשו קרובים ומיודעים זה לזה. הגם שלא הכירו זה את זה מעולם. בכל זאת כשיפגשו יחד מיד נעשים מיודעים זה לזה כאילו הם בני איש אחד.²³

אולם מחברנו, הרב הכהן, מודע למהפך שחל במחשבה הציונית, עקב הנחות היסוד הלאומיות-חילוניות שלה: כיון שלאומיות מודרנית מוגדרת לא על פי תכנים דתיים, אזי, דרוש בסיס לאחדות לאומית שאינו מושתת על תכנים דתיים. ואמנם, בחשיבה הלאומית המודרנית, השפה היא כלי מרכזי לעיצוב ולמימוש אחדות מעין זאת.²⁴ היזמה של אליעזר בן-יהודה, שהציע ב 1879 לחדש את העברית כשפה לאומית, הייתה כרוכה בתפיסה לאומית-חילונית של עם ישראל ושל התחדשות קיומו בארץ-ישראל.²⁵ אין

21 כלפון, גאולת משה, שם.

22 על תפיסתיו של הרב קרוכמל, ראו: Jay Harris, *Nachman Krochmal: Guiding the Perplexed of the Modern Age*, New York 1981

23 הרב יצחק דייך, 'תורת ישראל ועם ישראל', נדפס בתוך: יהודה בן נסים עטיה, *מנחת יהודה*, חלק א, ארם צובה תרפ"ד. הציטוט מעמ' כ.

24 על השפה ותפקידה בעיצוב וגיבוש הלאום, ראו: Stephen Barbour and Cathie Carmichel (eds.), *Language and Nationalism in Europe*, Oxford 2002; וראו גם: Joshua Fishman, *Language and Nationalism*, Rowley, Mass. 1972

25 להצגה עשירה אך תמציתית של סוגית תחיית השפה העברית כשפה לאומית 'טוטלית', ראו: Y. Chetrit, 'L'hebreu moderne: totalisation et regeneration d'une langue renouvelee', in: S. Trigano (ed.), *La Societe Juive a Travers l'Histoire*, Paris 1993, Vol. IV, pp. 555-570

לקבוע, שהרב כלפון משה הכהן אימץ אישית פרספקטיבה זאת על השפה העברית,²⁶ אולם, מדבריו ברור שהוא היה מודע לה ולמרכזיותה בתפיסת עולמם של בעלי 'הרגש הלאומי' החילוניים. בהתאמה, מודע היה למפעלו של בן-יהודה בהעשרה יזומה של השפה העברית, על מנת שתוכל לשמש כלי ביטוי נאות לכל מטרה. מקובלות עליו גם הנחות המוצא של מפעל זה, והן, שעד לשלהי המאה הי"ט לא הייתה העברית מפותחת די צורכה, וכי ראוי לתקן את חסרונותיה של העברית על ידי פעולה אנושית מושכלת – ולהפיץ אותה לא רק בקרב עילית צרה של חכמים ויודעי חן, אלא בחוגים רחבים ככל האפשר. למותר לציין, שהנחות אלו חורגות מן היחס אשר שרר בעולם התרבות היהודית הקדם-מודרני כלפי העברית, תפקידיה ושימושיה.

האמצעי השלישי שאותו זיהו הציונים כנדרש למימוש התכלית הלאומית, היה – ארץ. כפי שכותב הרב כלפון משה הכהן:

גם ראו כי נחוץ לזה ארץ לישראל. ויעשו חיל ויגבירו כח להשתדל בכל עז לכבוש את ארץ ישראל ולהושיב שם אחינו בית ישראל, כל איש אשר נדבו לבו לקרבה אל מלאכת הקודש ולהיות איכר ורועה צאן ובעל מלאכה או מסחר בארץ הקודש.²⁷

יש לשים לב היטב למשפט הראשון בקטע זה. בעלי הרגש הלאומי 'ראו', כלומר, הבינו, כי 'נחוץ לזה' – כלומר, למען הבטחת שרידותו והמשכיותו של עם ישראל – 'ארץ לישראל'. ודוק: 'ארץ לישראל' ולא: 'ארץ ישראל' דווקא. במלים אחרות: לעם ישראל דרושה ארץ, על מנת להבטיח את קיומו. עקרונות, עשויה זאת להיות ארץ כלשהי. למעשה, בחרו הציונים בארץ-ישראל, כארץ שבאמצעותה ישתדלו להבטיח את עתיד העם. מכאן משמע, שמחברנו הכיר את הלבטים והפולמוסים בתנועה הציונית סביב סוגיית זהות כברת הארץ שבה יממש העם היהודי את צורכו בריבונות לאומית, וידע שההחלטה למקד את הדרישה הציונית בארץ-ישראל דווקא לא הייתה מובנת מאליה כלל. כמו כן הבין היטב, שעל פי החשיבה הלאומית, לא ארץ-ישראל היא עיקר, אלא עם ישראל; תכלית הארץ לשרת את העם, ולא להפך.²⁸

26 מסתבר, שעמדתו האישית קרובה יותר לזו של הרב יעקב מאיר, אשר יחד עם בן-יהודה ואחרים ייסד את חברת 'שפה ברורה'. לדברי הרב מאיר על השפה העברית כיסוד לאחדות כלל-יהודית, ראו: 'הדרשה אשר דרש כבוד הרב המובהק וכו' ח"ר יעקב מאיר הי"ו ביום... ג' דחוח"מ פסח תרנ"ד בבית החולים הכללי משגב לדרך'. עותק של הדרשה מצוי בספרייה הלאומית, ירושלים.

27 כלפון, גאולת משה, עמ' 40.

28 וכך אמנם גרסו ראשי תנועת 'המזרחי', אשר בפולמוס אוגנדה שקלו ברצינות את האפשרות של כינון בית לאומי באוגנדה, ולו כ'מקלט לילה' להבטחת קיום העם. ראו: מרדכי אליאב, 'סיעת "המזרחי" בהצבעה על "תכנית אוגנדה" בקונגרס הציוני השישי', הציונות, כרך יב (תשמ"ז), עמ' 85-98.

מאחר שבחרו בארץ-ישראל כאמצעי, פעלו הציונים בחיל ובכוח על מנת 'לכבוש' את הארץ. השימוש במונח זה בראשית שנות העשרים אינו מחוור: האם כוונתו ל'כיבוש השממה' בלבד, ו/או לפעילות צבאית, דוגמת 'הגדוד העברי' שנתלווה לצבא אלנבי? אין מנוס מלהשאיר שאלה זאת כבלתי פתורה, ולשים לב לנקודה הבאה, דהיינו, מהות ההתיישבות בארץ: המחבר מתאר התיישבות זאת לא כפתרון לבעיה היהודית, אלא כהנחת תשתית לחיים יהודיים בארץ. על כן, המתישבים בארץ אינם נתפסים כמי שפועלים למען טובת עצמם, אלא כמי ש'נדבו לבו לקרבה אל מלאכת קודש'; מטבע לשון זה רומז בבירור לתיאור המקראי של הקמת המשכן.²⁹ כמו בדבריו על אודות התרומה לקרן הלאומית כהרמת 'תרומה לה', כך גם כאן: ההתיישבות בארץ היא מלאכת קודש, הגם שמניעיה הם חילוניים-לאומיים לגמרי. הרב כלפון הכהן חש בנוח להשתמש במונח זה כלפי פעילותם של העולים הלאומיים; ספציפית, הוא מייחס קדושה לפעילות של עיבוד הקרקע, רעיית צאן, מסחר ומלאכה. זאת למרות, ש'מלאכת קודש' זאת הייתה שונה ביותר מן הפעילות המקודשת שאותה ראו בני היישוב הישן כראויה למי שחי בארץ-ישראל.³⁰ כמו כן, הוא מכיר את הערך המיוחד שייחסו מקצת מן הציונים להחזרת היהודים לפרנסות 'טבעיות' כחקלאות ומרעה, אך אינו מעניק בלעדיות ערכית לגישה זאת: גם בעל מלאכה או סוחר בארץ נחשב כמי שעוסק ב'מלאכת קודש'.

ה. צידוק פעילות ציונית חילונית – מפרספקטיבה דתית

הרב כלפון משה הכהן ניתח אפוא את תפיסת בעלי 'הרגש הלאומי' הציונים-חילוניים. הוא עמד על תכלית הלאומיות כהמשך הקיום העצמי של העם, ועל שלושת האמצעים לכך: מקורות מימון, שפה, ארץ. מדבריו ניכר, שיחסו הבסיסי כלפי הציונות החילונית חיובי. אולם, מחברנו ידע היטב, שקיימת מחלוקת עמוקה בקרב מנהיגי היהדות הדתית בעולם, בכל הקשור להערכת הציונות המדינית החילונית. בנוקטו מינוח מסורתי מתחום המשפט, הוא מכנה את המצדדים בציונות כ'מימינים', ואת השוללים אותה כ'משמאלים'.³¹ וכך הוא מציג את עמדותיהם:

ה מי מי נים חו ש ב ים, כי התשועה הכללית תהיה גם בדרך הטבע, על פי השתדלות והכנות ארציות וגשמיות. למשל: אם כה יראה להם, כי כבר הכינו את הכל, וכפי חקי הממשלות יכולים לדרוש מאת ראשי הממלכות להיות ממלכה

29 שמות, פרקים לה-לו.

30 בני היישוב הישן הספרדי שחיו בארץ במאות י"ח-י"ט ראו את פעילותם בארץ כפעילות קדושה, בעלת תכלית כפולה: האחת, התעלות אישית והתקרבות לאל; והשנייה, פעולות דתיות-רוחניות המאפשרות את קיומו התקין של כלל עם ישראל באשר הוא. ראו גם: זוהר, האירו פני, פרק 10.

31 מקור המינוח בעמידת הסניגור לימין השופט, והקטיגור – לשמאלו.

צעירה בודדת על פי חקים – יבקשו וידרשו. ואז, תהיה תשועה גשמית, להיות מלכות בישראל. וכל איש מאחינו אשר צר לו בעירו מאיזה סיבה מה, יכול לנסוע ארצה הקודש להסתופף בצל שדי ולהתלונן בסתר כנפיו. והמשמאלים אומרים, כי תשועתינו תלויה רק בדברים רוחניים, כי יפקוד ה' את עמו ונגלה ונודע לכל בשר יד ה' וגאולתו.³²

הצד השווה בין המימינים והמשמאלים הוא, שהפעילות הציונית מכוונת ליצירת 'תשועה גשמית', היינו, תשועה פיזית של העם. לדעת המימינים, תשועה כזאת עשויה להיווצר על ידי הכנות ארציות, שבסופן יגיע היישוב בארץ לדרגת בשלות, המאפשרת לו לפנות לראשי הממלכות ולדרוש עצמאות מדינית.³³ עצמאות מדינית מעין זאת היא בבחינת 'מלכות לישראל', והיא תאפשר הצלה פיזית של כל יהודי השרוי במצוקה בחו"ל. אולם המשמאלים שוללים תשועה מעין זאת; לדעתם, עם ישראל צריך להיוושע רק על ידי התערבות אלוהית-נסית. התערבות מעין זאת עשויה לבוא רק כתוצאה מתמורה רוחנית בעם ישראל, לא עקב השתדלות עצמית חילונית בדרך הטבע.

ו. ארבעה טיעונים לחשיבות הדתית של שיבת ציון שאינה גאולה נסית

הרב כלפון משה הכהן כותב, שלדעתו ישנם ארבעה טיעונים המבססים את צדקת גישתם של המימינים, היינו, של בעלי ההשקפה הדתית התומכים בציונות המדינית. הצד השווה לארבעת טיעונים אלה הוא, שבשלב הנוכחי, מדובר בתהליך שאיננו נסי. הטיעון הראשון מבוסס על הקביעה, שההבדל בין גאולה 'רוחנית' לגאולה 'טבעית' אינו בתוצאה – בשני המקרים מדובר על עצמאות מדינית – אלא באמצעים: גאולה רוחנית היא המתרחשת על ידי התערבות נסית של האל באופן החורג מן המהלך הרגיל של ההיסטוריה, וגאולה טבעית מתרחשת על פי תהליכים היסטוריים רגילים. מחברנו מסביר, שכך יש להבין את הסבר חז"ל לנבואת ישעיה, כי הגאולה בא תבוא כי 'אני ה' – בעתה אחישנה'.³⁴

לדעתי מכבר ניבאו לנו רז"ל ואמרו "זכו – אחישנה"; לא זכו – 'בעתה'".³⁵ והכוונה, כי אם תהיה הנהגת ישראל בתורת ה' ויראתו בכל מכלל, אז הקב"ה יחיש יגאלנו גם טרם הקץ. אך אם ח"ו יד ישראל רפתה מהתורה והמצוה ולא

32 כלפון, גאולת משה, עמ' 40 [ההדגשות שלי, צ"ו].

33 כאן רומז מחברנו להנחות היסוד של שיטת המנדטים: מעצמה אירופית מקבלת חסות על עם שטרם התנסה בעצמאות, ולאחר תקופת הכשרה מכיר חבר הלאומים בכך שהעם בשל לשלטון עצמי, והמנדט מסתיים.

34 ישעיה ס, כב.

35 סנהדרין צח, א: 'אמר רבי אלכסנדר: רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב "בעתה" וכתוב "אחישנה". זכו – אחישנה. לא זכו – "בעתה".'

זכו, אז: 'בעתה' [הכוונה, בעת אשר יהיו ישראל ראויים לתשועה] – ואז יהיו נגאלים בגאולה טבעית.³⁶

התנהגות רוחנית ראויה של עם ישראל גוררת התערבות נסית גואלת של האל; אולם, עם ישראל ייגאל גם אם הוא מזניח את התורה והמצווה – היינו, גם אם הוא מתנהג באופן 'חילוני', כמו הציונים שבהווה. במצב זה, הגאולה בא תבוא – אך בדרך הטבע דווקא. כלומר: חז"ל עצמם פרשו, שה' בפי ישעיה חזה את הריחוק מן התורה המאפיין את עם ישראל במאה העשרים, והבטיח שגם במצב זה ייגאל עם ישראל. יתר על כן: מחברנו טוען, שאין צורך בנבואה על מנת להבין, שבמצב ההיסטורי השורר בימינו זכאי עם ישראל לגאולה במובן של עצמאות לאומית:

זה דבר מושכל גם מצד עצמו, כי חס וחלילה לא תהיה כהנת פחותה מפונדקית:³⁷ שהאומות תהיה להם תקומה בדרך הטבעי ולא לישראל. ואם חס וחלילה לא יש כל כך זכות לרוחניות, על כל פנים לא נהיה בזה גרועים מהאומות.³⁸

היינו: הזיקה המיוחדת שבין עם ישראל לאל, האמורה להתממש באמצעות חיי תורה ומצוות, אמורה להקנות אופציה של זכות יתרה לישראל, ולא לפעול לחובתו. לעם שעשוי להיות 'ממלכת כהנים וגוי קדוש' יכולה להיות עדיפות על אומות אחרות, אך סיכוי זה להעדפת יתר אינו שולל ממנו את הזכויות ה'טבעיות' הרגילות של כל עם אחר. לפיכך, אם במציאות היסטורית שבהווה ישנה התעוררות לאומית אצל אומות רבות, ועמים שבעבר היו משועבדים זוכים עתה לעצמאות ולריבונות מדינית – אזי גם עם ישראל זכאי לכך כמותם. תפיסת הציונות המדינית החילונית, שלפיה צריך עם ישראל לשאוף לממש ריבונות לאומית על-פי הנחות היסוד של המחשבה הלאומית המערבית המודרנית, מסתברת אפוא גם על-פי ראיית העולם היהודית המסורתית. ה ט י ע ו ן ה ש נ י מ ב ו ס ס ע ל צ מ צ ו מ ר צ י ו נ ל י ש ל ת פ ק י ד ה נ ס ב ע ו ל מ : ה ת ע ר ב ו ת נ ס י ת ש ל ה א ל נ ד ר ש ת ר ק ע ל מ נ ת ל מ מ ש ד ב ר א ו מ צ ב ש ה ך ם ב ל ת י א פ ש ר י י מ ע ל - פ י ה ט ב ע . כ ו ת ב ה ר ב כ ל פ ו ן מ ש ה ה כ ה ן :

לבי אומר לי, כמו שכתבו החוקרים, כי כל מה שאפשר בדרך הטבע צריך השתדלות טבעית. ויד הרוחניות – מעת תכלה יד הטבע. ואם כן, צריך השתדלות טבעית. ולה' התשועה בשאר הסוגים, שהם למעלה מהטבע. ואם כן,

36 כלפון, גאולת משה, שם (הסוגריים במקור).

37 במקורות רבניים רווח דימוי של ישראל כ'כהנת', היינו, בת מעמד של אצולה טבעית, לעומת אומות העולם כ'פונדקית', היינו, אשה ממעמד חברתי נחות, (משנה, יבמות טז ז).

38 כלפון, גאולת משה, שם.

אחרי היותינו על ארצנו ונחלת אבותינו, ואחרי שובינו שם אל ה', אין ספק כי אז תחל יד ה' לפעמינו ונודעה יד ה' לכל יושבי תבל, ואז תהיה הנהגה רוחנית.³⁹

עם ישראל יכול, וממילא צריך, לקדם את גאולתו על ידי פעילות עצמית, בשני שלבים. האחד: חזרה לארצו וכינון עצמאות מדינית. והשני: שיבה אל ה'. אם כך יעשה, ויתקן עצמו מבחינה מדינית ודתית ככל יכולתו, מיצה את האופציות הטבעיות לתיקון מצבו הלאומי, ומכאן ואילך מסתבר לצפות למעורבות אלוהית נסית. אולם הצפייה למעורבות אלוהית מעין זו לפני שעם ישראל מיצה את יכולתו הטבעית – אינה גישה דתית ראויה.⁴⁰

ה ט י ע ר ן ה ש ל י ש י: לעיל נטען, כי גאולת עם ישראל צפויה להתממש בשני שלבים שיש ביניהם קשר פנימי: אם (ורק אם) יניח עם ישראל את היסודות הטבעיים לגאולתו, אז יתערב האל משמים וישלים את התהליך. הערך והמשמעות של השלב הראשון ה'טבעי' הוא בהיותו תנאי מכונן של השלב השני, הרוחני. אולם מחברנו מוכן להניח אפשרות רדיקלית יותר ולפיה, אין כלל קשר שכזה: הגאולה המתוארת בנביאים ובספרות היהודית לדורותיה הנה אך ורק גאולה נסית-רוחנית, ושום פעולה אנושית אינה מקדמת אותה או מהווה תנאי עבורה. אם כך, פעולה אנושית-טבעית להתיישבות בארץ מנותקת כליל מכל הקשר של גאולה. אף-על-פי-כן, טוען הרב כלפון משה הכהן, יש לפעולה טבעית שכזאת ערך גדול, על פי קריטריונים דתיים-מסורתיים:

אם נניח, כי עוד ימים ידברו, והנהגת הגאולה תהיה רק רוחנית. על כל פנים, אין ספק כי לא דבר קטון ומזער הוא הישוב העולה מעלה מעלה בארץ הקודש. והנה זה ממש קיום ופיקוח נפשות. ומצות עשה לישוב ארץ ישראל לדעת הרמב"ן. ומצוה דרבנן מיהא איכא [= יש על כל פנים] גם לדעת הרמב"ם ושאר פוסקים.

39 שם, שם.

40 הראשונים שהציעו תפיסה דו-שלבית זו, שלפיה פעילות אנושית טבעית תקדם לגאולה אלוהית נסית, היו 'מבשרי הציונות', הרב יהודה אלקלעי והרב צבי הירש קאלישר. על ההקשר הפוליטי-תרבותי שבו פעל הרב אלקלעי ראו: לבל, ג'ני, "חולה אהבת ירושלים"; ר' יהודה אלקלעי – הרקע הפוליטי והקהילתי לפועלו, פעמים, חוב' 40 (תשמ"ט), עמ' 21-48, וכן במאמרו האנגלי של שלמון, להלן. על הרב קלישר, ראו: יוסף שלמון, 'ארץ-ישראל במחשבה האורתודוקסית של המאה ה-19, בתוך: אבי רביצקי (עורך), ארץ-ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 424-446; ראו גם: עבודתה של ג' מאירס לשם לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה: Myers, Jody, *Elizabeth, Seeking Zion: The Messianic Ideology of Zevi Hirsch Kalischer, 1795-1874*, University of California, Los Angeles 1985; על גישת שני אישים אלו, כפי שנתפרשו על-ידי יעקב כ"ץ, ראו גם מאמרו של שלמון: Yosef Salmon, 'The Historical Imagination of Jacob Katz: On the origins of Jewish Nationalism', in: *Jewish Social Studies*, 5(3) (1999), pp. 161-179. להלן הערה 45.

הלא תראה, כי לקנות בארץ ישראל הקילו רבותינו בכמה סוגיות, מפני ישוב ארץ ישראל; כמו שיעויין בשלחן-ערוך בהלכות שבת, עיין שם.⁴¹

על פי טיעון זה, שגשוג ישוב יהודי בארץ ישראל מממש שני ערכים מרכזיים, מבחינה דתית. האחת: על ידי התיישבות מעין זאת, תהיה אפשרות ליהודים נרדפים מכל העולם לעלות ארצה ובכך להציל את חייהם; והרי הצלת חיים היא ערך יהודי-מסורתי נעלה ביותר. השנייה: גם אם חלוקים הרמב"ן והרמב"ם בשאלה, אם זו מצווה מדאורייתא או מדרבנן, הרי שהכל מסכימים שישוב ארץ-ישראל היא מצווה חשובה, אשר למימושה ראוי לעתים להקל אף בהלכות שבת. תחולת מצווה זאת היא בנסיבות היסטוריות רגילות, בלא כל קשר לגאולה.

ה ט י ע ו ן ה ר ב י ע י ש מ ע ל ה ה ר ב כ ל פ ו ן מ ש ה ה כ ה ן מ נ י ח א ף ה ו א נ י ת ו ק ב י ן הגאולה הנסית של אחרית הימים ובין התנועה הציונית ופעילותה, ואף מתעלם כליל מן הנורמות הדתיות הספציפיות המתממשות על ידי ישיבת הארץ. טיעון זה מתמקד במשמעויות הפסיכולוגיות של המפעל הציוני על הזהות היהודית ועל האמונה הדתית בהווה:

כי זה [=הציונות] הוא ממש מסך וגדר גדול, לבלתי התבולל ישראל בעמים. ולהפיח בלב אחינו התקוה הנושנה; אשר בעונות הרבים, רבים כמעט נתיאשו מהגאולה באורך הגלות. ועל ידי התנועה הלזו, ירהיבו בנפשם עז ותעצומות לקוות עוד. ויוצא מזה, מעצור להתבוללות, ותתחזק האמונה אל הגאולה האמיתית.⁴²

הקיום היהודי ארוך השנים בגלות, תוך הימנעות מטמיעה באומות העולם ושימור זהות קבוצתית ייחודית, התאפשר במידה רבה בזכות התקווה שיבוא יום, והעם ייגאל מן הגלות ויחיה בארצו תחת שלטון המלך המשיח על עולם מתוקן ומושלם. אולם, עד כמה אפשר להתקיים על התקווה לבדה? המתח בין המציאות היומיומית הקשה ובין התקוות לשינוי רדיקלי הוליד פעמים רבות תנועות משיחיות בקרב עם ישראל, בשלהי השלטון הרומי ובמשך ימי הביניים וראשית העת החדשה. אולם דווקא תהליכי החילון בעם ישראל ובעולם, וכן הצלחת עמים אחרים בכינון תנועות לאומיות (שלא אחת התאפיינו בגוונים אוטופיים מעין משיחיים), העיבו בעיני רבים על ממשותה ועל סיכוייה של התקווה לתקומה יהודית. אבדן התקווה לעתיד יהודי מתוקן, לצד האטרקטיביות של החלופות האחרות ל'גאולה' במסגרת תנועות לאומיות ופוליטיות

41 כלפון, גאולת משה, עמ' 41-40. המקור בשולחן ערוך שאליו רומז מחברנו הוא: אורח חיים, סימן ש"ו סעיף י"א.

42 כלפון, גאולת משה, עמ' 41.

אחרות, הובילו יהודים רבים לכיוון של התבוללות, היינו: הצטרפות לקולקטיב אנושי אחר, למאווייו ולתקוותיו.

נראה, שהרב כלפון משה הכהן היה מודע לתהליכים אלו של העת החדשה, ולאורם העלה צידוק דתי מקורי של הפעילות הציונית-לאומית החילונית: מעורבות בפעילות מעין זאת פירושה התמקדות של יהודים רבים, בכללם חילונים שנאשו מן התקוות המשיחיות המסורתיות, בתקווה לשיקום לאומי יהודי פרטיקולרי. מעורבות שכזאת, היא עצמה תריס בפני התבוללות. יתר על כן: ככל שהפעילות הציונית תצליח – ומה גם, אם תוביל לכינון שלטון עצמי יהודי בארץ-ישראל – ילכו וייווכחו יהודים רבים שהתקוות היהודיות המסורתיות לא היו לגמרי חלומות באספמיה, שהרי הן מתממשות בהיסטוריה העכשווית (לפחות בחלקן). הצלחה 'חילונית' זאת עשויה אפוא לשוב ולחזק בלבבם של יהודים רבים שכבר 'נתיאשו מהגאולה' את האמונה בסיכויי ההתממשות של התקווה המשיחית המלאה. כך, 'תחזק האמונה אל הגאולה האמיתית' דווקא על-ידי הצלחתה של גאולה פוליטית-לאומית שהינה לגמרי לא-משיחית.

ז. גאולה שמימית 'בדרך הטבע'

עד כה טען הרב כלפון משה הכהן לצידוק דתי של תהליך לאומי חילוני לא-נסי. הוא ממשיך וכותב, שעמדתו האישית שונה במעט: 'לפי דעתי, רחוק מאד שתהיה תנועה זו תנועה גשמית. ולדעתי, תנועה שמימית היא זו. רק, שאינה נרגשת; כאשר כה וכה יש כמה נסים נסתרים'.⁴³

להבהרת עמדתו האישית, מביא מחברנו שני נימוקים, משני סוגים שונים. הנימוק הראשון מבוסס על הבנה של הפסיכולוגיה האנושית, בכל הקשור ליכולתם של בני אדם להסתגל לשינויים מופלגים:

לדעתי, מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקייעא [מלכות הארץ דומה למלכות השמים]. וכמו שהמלכות הארציות למשל, שולחים הודעה ממדינת הכסא והממלכה אל ראשי שאר המדינות כי חק חדש יהיה מן הוא [מתאריך מסוים] והלאה, אך, התחלתו רק משנה פלונית וחודש פלוני; ובאותם הימים מתחילים בפזור דיעות ורוחות עד כי אותו החק יהיה נקל להתקבל. כן נמי [=גם], בהיותנו כמה מאות שנים בגולה – אם כה תגלה יד ה' לגאלנו [לפתע בלא מוכנותנו] הנה כמעט לרוב האור לא יוכלו העינים לראות והדעות לחשוב. אך בהתחלת הענין בדרך טבעי, יהיה הענין הולך ממדרגה למדרגה, עד בא לציון גואל צדק.⁴⁴

43 ש.ם.

44 ש.ם.

בדברים אלו יש משום המשך למסורת ארוכה בהגות הציונות הדתית, שמקורה בדברי הרב קאלישר, ושנתמכה כבר באמצע המאה הי"ט על ידי חכמים ספרדיים גדולים כגון הראשון לציון חיים דוד חזן.⁴⁵ לפי גישה זאת, מעבר פתאומי כלשהו הנו טראומטי, מבחינת יכולת הקליטה וההסתגלות של בני אדם. לפיכך, מן ההכרח שבזמננו האדם, המודע כמובן למגבלה אנושית זו, יביא את הגאולה לא לפתע פתאום אלא כהליך הדרגתי שיאפשר הסתגלות נאותה לתמורה הרדיקלית. אם יש חידוש בדברי הרב כלפון הכהן, הרי הוא באנלוגיה שהוא מציע, בהצביעו על כך שגם רשויות מדיניות של בשר ודם מתחשבות במגבלה זאת: בדרך כלל, השלטונות המרכזיים של המדינה אינם מחילים רפורמות וחוקים חדשים 'מהיום למחר' אלא מכינים את נתיניהם לכך זמן רב מראש. זאת, על ידי הודעה לציבור, כי הוחלט על שינוי הנורמות הנוהגות, וכי שינוי זה ייכנס לתוקף רק מתאריך מסוים ואילך. מסתבר, שהמשל שאותו מציין הרב הכהן מבוסס על המציאות הקולוניאלית שאותה הכיר בתוניסיה, שבה נשלחות הודעות מתריעות מעין אלה מ'מדינת הכסא והממלכה' [צרפת] אל 'ראשי שאר המדינות' [כגון תוניסיה].

הנימוק הני מבוסס על פרשנות התפתחויות טכנולוגיות מודרניות כמגשימות היגדים מן הספרות היהודית הקלאסית. כך, הרב כלפון משה הכהן מפרש את אמצעי התקשורת והתחבורה המהירים, שהומצאו במאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים, כמגשימות מאמר ידוע של חז"ל על אודות הגאולה:

לדעתי [כותב הרב הכהן] מה שאמרו חז"ל 'אין אליהו בא לטמא ולטהר, רק לרחק ולקרב וכו',⁴⁶ הוא מאמר נפלא על זמנינו זה. אשר עינינו רואות כי ה' ברחמיו הפיח רוח דעת לכמה חכמי לב, אשר כל המצאותיהם לקרב את המרוחקים בזרוע. כמו המברק, והטלפון בחוטים ובלתי חוטים, אניות הים והיבשה הנקראים באבו'ר [vapor = אניית קיטור] סמנדפ'ר [chemin de fer = מסילת הברזל], עגלת הקיטור, עגלת אניית הרוח (אוירון), אשר נתפשט מחדש.⁴⁷

הקטע מגלה את מידת מודעותו של מחברנו להמצאות טכנולוגיות אלו, אך מעבר לכך, הוא חושף את תפיסתו לגבי מהותה של הטכנולוגיה המודרנית: טכנולוגיה זו הנה ביטוי של רחמי האל, אשר 'הפיח רוח דעת' בקרבם של 'כמה חכמי לב'. חכמי לב אלו לא היו יהודים, כמובן. משמע, האל מבטא את רחמיו לכל בני האדם בכך, שהוא משרה

45 עמדתו של הרב קאלישר פורסמה בחיבורו דרישת ציון שראה אור בשנת 1862. מכתבו הארוך והאזהר של הרב חיים דוד חזן פורסם כשנה לאחר מכן, בתוך כתב העת המגיד, שנה 7, גיליון 11 (1863), עמ' 87. על עמדת הרב חזן עמדתי בקצרה במאמרי: זוהר, מדינת ישראל.

46 על פי מסכת עדויות, פרק ח, משנה ז.

47 כלפון, גאולת משה, שם.

מרוחו על מלומדים לא-יהודים, ובכך מעניק להם השראה להמציא המצאות מקוריות. יתר על כן: מלבד היותן ביטוי לרחמי האל, המצאות אלו הן צעד המאפשר מימוש של פן מרכזי בשלבי הגאולה. על מנת להבין את משמעות דברים אלו של הרב כלפון משה הכהן, עלינו להיזכר בהקשר של ההיגד התנאי שאליו הוא רומז: דמותו של אליהו הנביא במסורת היהודית היא רבת פנים ומורכבת. מכל מקום, אחד ההקשרים המרכזיים שבהם נקשרה דמות זאת הוא אחרית הימים. תפיסה זאת של אליהו נובעת מפסוקי הסיום של ספר מלאכי, שהוא גם האחרון בספרי הנבואה של התנ"ך: 'הנה אנכי שולח לכם את אליהו הנביא, לפני בוא יום ה' הגדול והנורא. והשיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבותם, פן אבוא והכיתי את הארץ חרם' (מלאכי ג כג-כד). בהקשר לנבואה זאת של מלאכי, יש לקרוא את המקור התנאי הבא, ממסכת עדויות:

אמר רבי יהושע: מקבל אני מרבן יוחנן בן זכאי, ששמע מרבו, ורבו מרבו, הלכה למשה מסיני – שאין אליהו בא לטמא ולטהר, לרחק ולקרב; אלא, לרחק המקורבין בזרוע ולקרב המרוחקין בזרוע... רבי יהודה אומר: לקרב, אבל לא לרחק (עדויות ח', ז).

הפרשנות המסורתית לביטוי 'לקרב המרוחקין בזרוע' כרוכה בענייני יחסין: משפחות שהורחקו מן החברה היהודית על ידי גורמים אינטרסנטיים, שהסתמכו על טענות שוויון של פגם ממזרות וכיוצא ב, יוחזרו לחיק העם. מחברנו מעניק פירוש שונה וחדש לביטוי זה. על פי פירושו משמעות דברי חז"ל היא, שאלהו הנביא יקרב את המרוחקים ג י א ו ג ר פ י ת זה מזה, ויצירת קרבה זאת בין הרחוקים היא שתהווה שלב מקדמי שיאפשר את הגאולה העתידית. הרב כלפון משה הכהן מחיל פרשנות זאת של דברי חז"ל, על ההמצאות הטכנולוגיות החדשות בתחום התחבורה והתקשורת: המצאות אלו הן מימוש של הבטחת הבורא שלפיה לקראת בוא הגאולה תיווצר קרבה חסרת תקדים בין אלו המרוחקים זה מזה.

מחברנו ממשיך ומפתח את תפיסתו, כי המצאות חדישות אלו הן מימוש בשורה אלוהית, תוך התייחסות להמצאה האחרונה שאותה הזכיר לעיל: האווירון. הוא כותב:

ובלתי ספק, כי במעט ימים יהיה המסע ברוח והאוויר, כמו על הים וביבשה. ובה אני מבין דברי ישעיה הנביא ז"ל: 'מי אלה כעב תעופינה, וכיונים אל ארובותיהם'.⁴⁸ כי באמת, הרואה שנים-שלושה ויותר מאניית הרוח [אווירון], ידמה בעיניו תחילה כאלו מתעופפים מעוף העב ממש. וזה, בהיותם כל כך

קרובים. ומידי התרחקם ועלותם באויר, נראים כאילו יונה מתעופפת. וכידוע, כי לפי הריחוק נראה הדבר יותר קטן ממה שהיה כל כך גדול.⁴⁹

כמו שכתבתי לעיל, להבנה מלאה של דברי המחבר יש לקרוא את הציטטה שלו בהקשרה. פרק ס' בישעיה הוא מפרקי הגאולה, המדברים על תקומת ישראל לעתיד לבוא. מיד לאחר הפסוק שאותו ציטט הרב כלפון משה הכהן – 'מי אלה כעב תעופינה וכיונים אל ארובותיהם' – ממשיך ישעיה ואומר: 'כי לי איים יקוו ואניות תרשיש בראשונה, להביא בניך מרחוק כספם וזהבם אתם, לשם ה' אלהיך ולקדוש ישראל כי פארך'. פסוקים אלה הובנו על ידי מפרשי התנ"ך כמתארים את קיבוץ גלויות; כך למשל מפרש רבי דוד קמחי:

ת ע ו פ י נ ה – לשון נקבות, על קהילות ישראל העולות מהגולה מזה ומזה. ותבאנה קל מהרה כמו העב. והמשיל מרוצת הקלות ל'עופפות', כי היא התנועה הקלה שבתנועות... כי לי איים יקוו – פירוש: שוכני האיים יקוו לי, כי ידעו כי אני המטיב והמריע, לפיכך יביאו בניך ממקומם, ואפילו יהיה רחוק, יביאו אותם אל ארץ ישראל. ואניות תרשיש בראשונה – הם יתעוררו בראשונה להביא בניך דרך ים באניות.⁵⁰

הנביא מתאר אפוא את שיבת קהילות ישראל מהגולה כמתבצעת באופן המהיר ביותר. הוא ממשיך את מהירות חזרת העם כתעופה, אך הדוגמא הממשית שהוא מביא לקוחה מאמצעי התחבורה הבין-ארצית של זמנו: אניות תרשיש. גם בשנות העשרים של המאה העשרים, כאשר העלה הרב הכהן את הגיגיו על הכתב, עדיין היו אמצעי התחבורה הבינארציים יבשתיים או ימיים. אולם, הוא היה משוכנע שבעתיד הקרוב יחול מהפך: 'בלתי ספק, כי במעט ימים יהיה המסע ברוח והאויר, כמו על הים וביבשה'. לפיכך סבר, שאת נבואת ישעיה ניתן לפרש באופן הקרוב ביותר למשמעות הפשוטה של המשל: קיבוץ הגלויות יתנהל בדרך האויר ממש, באמצעות כלי טיס חדישים.

לאחר שפירש את אמצעי התקשורת והתחבורה המודרניים כמימוש של הבשורה על אודות אליהו, ואת כלי הטיס החדישים כאמצעי בו יתממש חזון ישעיה על קבוץ גלויות, עובר מחברנו להיגד הכללי כי 'זמננו זה לדעת, כל ההמצאות החדשות כולם – הכנה

49 כלפון, גאולת משה, עמ' 41.

50 פירוש רד"ק לישעיה ס ח-ט. נרפס בתוך: מנחם כהן (מהדיר ועורך מדעי), מקראות גדולות הכתר, ספר ישעיה, רמת-גן תשנ"ו. הציטוט מעמ' 375. כאן, כבמקומות רבים אחרים, מבוססים דברי רד"ק על מסורת פרשנית עתיקה, המופיעה כבר בתרגום יונתן בן-עזיאל, שם, עמ' 374 [למדיניותו זו של רד"ק, ראו הקדמתו לפירושו על נביאים ראשונים, בתוך: מנחם כהן, שם, ספר יהושע, רמת-גן תשנ"ב, עמ' יד].

אל מטרתינו הרוממה והתשועה המצופה בעה"ו [בעזר האל ובישועתו].⁵¹ וממסקנה כללית זאת על אודות ההמצאות הטכנולוגיות החדשות, מבקש הרב להצביע על המתבקש, ביחס לתנועה הציונית: 'אין רחוק [=לא בלתי סביר] גם כן, כי התנועה הלזו, התנועה הציונית, כאחת מהנה [=מההמצאות ההנה].'⁵² כלומר: כשם שההמצאות החדשות הנן תוצאה של השראה אלוהית, באמצעותה השכילו בני האדם לפעול באמצעים טבעיים למימוש הישגים המקדמים את הגאולה ה'רוחנית', כך מסתבר שהציונות המדינית היא תוצאה של השראה אלוהית בלבכם של יהודים חילונים, הפועלים בכלים טבעיים לגמרי למימוש ריבונות יהודית בארץ-ישראל – ריבונות שהיא עצמה מקדמת את האפשרות של גאולה 'רוחנית'.

לסיכום, הרב כלפון משה הכהן הכיר כי הציונות היא תנועה לאומית חילונית הדומה במהותה לתנועות לאומיות אחרות והחותרת להבטיח את טובת העם היהודי באמצעים ארציים, כלכליים ותרבותיים. הוא הכיר את העמדה המתנגדת לציונות מטעמים דתיים, ושלל אותה. הוא אישית נטה לראות את הציונות כתחילה של גאולה 'על דרך הטבע' אולם טען שגם אם אין לציונות כל קשר לגאולה, יעדיה הלאומיים-חילוניים הינם ראויים מבחינה דתית.

51 כלפון, גאולת משה, שם.

52 שם.

